

Bene Adrián

A NARRATÍV TECHNIKA FUNKCIONALITÁSA MÁRAI PRÓZAPOÉTIKÁJÁBAN

TÓTH CSILLA. *Küzdelem a polgári identitásért: Identitás és narratív technika Márai Sándor pályáján, 1930–1935 (Kontextuális-kulturális narratológiai közelítés)*. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2019, 302 lap –

Tóth Csilla azon kevés magyar irodalomtudós egyike, akik fogékonyak a jelenkori – közkeletű szakkifejezéssel: posztklasszikus – narratológiai irányzatok új szempontjaira, és ezeket alkalmazzák is irodalmi szövegértelmezéseikben. A szerző által előtérbe helyezett, Ansgar Nünning nevéhez köthető kontextuális narratológiát a magyar olvasó éppen a Tóth Csilla által szerkesztett *Helikon* folyóiratszámból (2014/2.) ismerheti. Nünning munkáihoz hasonlóan a jelen kötetben is központi kérdések az identitás, a nézőpontkezelés és az elbeszélői megbízhatóság, a (történeti) valóság és a fikció viszonya. Az ezekkel kapcsolatos elméleti belátások Márai Sándor 1930–1935 közötti pályájának értelmezésébe szövődnek bele. Az *Egy polgár vallomásai*, a *Válás Budán*, az *Idegen emberek* és a *Bolhapiac* novellái váltást jelentenek Márai addigi prózapoétikájához képest mind az elbeszélés mód vonatkozásában, mind az identitás kérdésének középpontba állítását tekintve. Ez utóbbi, a szociálpszichológiai értelemben vett narratív identitás mint szociokulturális kategória valóban indokoltá teszi a társadalomtörténeti és mentalitástörténeti szempontokat is magában foglaló kulturális-kontextuális elemzést. Figyelembe véve a politikai-ideológiai alapú polgári identitásmintázatok és az ezek jegyében alakult Márai-kép közötti kölcsönhatás jelentős szerepét, a fenti összefüggések feltárása fontos és hiánypótló vállalkozás. A tárgyalt pályaszakasz kiemelkedő hatást gyakorolt Márai recepciójára, ezért is érdemes megvizsgálni, hogyan függ össze az egyéni és csoportidentitás mint társadalmi-pszichológiai konstrukció az alkalmazott narratív eljárásokkal. Ennek megfelelően az ezekben megfigyelhető innovatív narratív struktúrák és azok vizsgálata nem öncélú: a formai elemeknek jelentésük, funkciójuk van. Az elbeszélői monológ, a narratív beágyazás, a metalepszis, a *mise en abyme*, az elbeszélői hang kérdései így rendszert alkotnak a tematikus, motivikus és biografikus-történeti szempontokkal.

A funkciótörténeti perspektívában Márai művei és recepciójuk a korabeli középosztály-diskurzusokban nyerik el helyüket, egyúttal formálva is e képlékeny társadalmi réteg tagjainak önszemléletét. Ez határozta meg, egyfajta politikai szocializációs modellként, a Márai-recepciót az államszocializmus idején, majd a rendszerváltozás után is. A kötet bevezető tanulmánya kitér ennek funkciótörténeti

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem óraadója, az Acta Romanica Quinqueeclesiensis szerkesztője.

elemzésére, a képviseleti irodalom hagyományát funkcióhipotézisként állítva középpontba. A szerző többször is rámutat, hogy ez a nemzeti-polgári kanonizációs stratégia nehezen egyeztethető össze az 1990-es évektől az irodalomtudományban teret nyerő önelvű-műimmanens esztétikai megközelítéssel. „A polgárság írója” mint kultuszképző kanonizációs klisé nem enged teret az ilyen jellegű elemzési szempontoknak, amelyek alapján ráadásul az életmű jelentős része érdektelennek, lektúrnek minősül (19). Az ebből következő ellentmondásos recepciós folyamatot világitja át Tóth Csilla, az irodalomtudományos mellett szociálpszichológiai szempontokat alkalmazva. A rendszerváltozás utáni évek irodalomkritikájának diskurzusát elemezve olyan politikai, ideológiai befolyásokra mutat rá, amelyek eredménye a kultuszképzéssel együtt járó deficit: a rekontextualizáció hiánya, az anakronisztikus olvasat, az esztétikai szempontok háttérbe szorítása (22–23).

A kötet következő tanulmánya a párizsi éveket feldolgozó *Idegen emberekkel* foglalkozik. A regény recepciója, kevésbé kanonizált státusza jelzi, hogy a mű nem illeszkedett a fent vázolt értelmezői sémákba. A képviseleti-etikai megközelítés rányomja a bélyegét az elmarasztaló esztétikai értékítéletekre, amelyek háttérben a világszerűség elemeire, a szimbolikus tartalmakra és az önéletrajziségra korlátozott értelmezői nézőpontok állnak. Tóth Csilla viszont a metafiktív jelleg, a kétpólusú narráció, a metalepszis és a *mise en abyme* használata alapján értékeli az *Idegen embereket* mint identitásregényt, az életmű egyik legjelentősebb darabjaként. „A recepció és a Márai-kanon perifériájára szorult műben jelenik meg először az identitás témája és a hozzá kapcsolódó narratív invenció: az elsődleges elbeszélőt leváltó és hatástalanító hős élettörténeti elbeszélése.” (35.) A szerző ezután részletesen elemzi a korai német expresszionizmus és az új tárgyiasság hatását a műre, átértékelve a Márai-szakirodalom ezzel kapcsolatos állításait. A nyelvi kifejezőeszközök, a szimbolikus motívumok és a narratív koncepció tárgyalása a tematikus elemzést hivatott alátámasztani, amelynek fő állítása szerint a mű elsősorban dialogikus identitásregényként értelmezendő, amely az idegenségtapasztalatot állítja középpontba. Kevés ilyen alaposan argumentált elemzéssel találkozni a Márai-szakirodalomban; helyenként feleslegesen részletes is a megállapítások szövegszerű alátámasztása. Örömdetes látni azt is, hogy Tóth nem előzetes ideológiai és/vagy elméleti előfeltevései illusztrációjaként viszonyul a szöveghez, inkább a szöveg sajátosságai fényében vizsgálja az értékelés lehetőségeit. A kötet elején ígért polgári identitásmintázatokkal kapcsolatban ugyan a regény alapján különösebb következtetéseket nem lehet levonni, de ez nem kisebbíti az elemzés értékét, nem kelt hiányérzetet. (Talán inkább a címben ígért koncepció ilyen specifikus társadalmi vetülete bizonyul indokolatlanul túlhangsúlyozottnak.) Fontosnak tartottam volna viszont – Melhardt Gergő kritikájával¹ ezzel kapcsolatban részben egyetértve – a magyar irodalmi kontextus felvázolását (ha már a kulturális-kontextuális narratológia a vá-

¹ MELHARDT Gergő, „Tóth Csilla: *Küzdelem a polgári identitásért. Identitás és narratív technika Márai Sándor pályáján, 1930–1935*”, *Budapesti Könyvszemle* 32, 2–3. sz. (2020): 167–169.

lasztott elsődleges módszertan), azonban én elsősorban a magyar *Neue Sachlichkeit*-tal, s leginkább Nagy Lajossal vetném össze a művet. A szemléletmód és a stílus mellett az idegenségtudat, valamint a város és a kávéház Nagy Lajosnál is középonti szerepe is indokolta volna ezt. Az életmű kontextusában pedig adódik a stílusában eltérő, inkább Krúdy lírai-szimbolista prózastílusát idéző – és a recepcióban szintén elégtelenül, egyoldalúan tárgyalt – *Az idegenekkel* való összevetés, mivel tematikailag számos párhuzam figyelhető meg a város és az idegenség, az identitás külső meghatározottságai tekintetében. Ha azt keressük, mi lehet élő Márai munkásságából a jelen olvasói számára, talán itt is érdemes volna kutakodni, túllépve az eddigi recepció kevésbé eleven szempontjain. A reflektív narratív szerkesztési eljárások, a narrációs technikák és a nézőpontkezelés alapján az *Idegen emberek*, *Az idegenek* és a Garrenek-ciklusbeli előzménye, a *Féltékenyek* ilyen szempontból közelebb állhat a mai befogadói elvárásokhoz, mint keletkezésük idejének általános olvasói beállítódásához (már amennyire az ilyen általánosításoknak értelme van). Tóth többször is jelzi, hogy az a paradigma, amelyben Márai „nem igazán huszadik századi író”,² talán nem eléggé fogékony a Musil, Joyce és mások kifejezőmódjától eltérő, ám hasonló tapasztalatokat feldolgozó prózapoétikákra.

Az alkalmazott „kísérleti” narratív technikák szempontjából a többi elemzett mű jóval kevésbé mutatja a modern regény problémáival való szembesülést. Az *Idegen emberek* innovatív formai eljárásainak a *Válás Budán* esetében az élettörténeti monológ nem enged teret, az *Egy polgár vallomásai* esetében pedig a társadalmi osztályhoz tartozás hangsúlyozása a személyes identitásban. A polgárság, a polgári identitás vizsgálata kapcsán Tóth az eddigi prózapoétikai, narratológiai és szociálpszichológiai szempontokat társadalomtörténetiekkel és kultúratudományiakkal egészíti ki, vázlatos diskurzuselemzésre vállalkozva. Mindezt az *Egy polgár vallomásai* (első részének) főműként való elfogadásával indokolja, ami az *Idegen emberek* értő elemzése után meglepően kritikátlanul illeszkedik a Márai-recepció megszokott szólamai közé. (A kötet címében jelzett koncepció alapján ez várható volt, mégis hiányérzetet kelt a korábbi elemzés rekanonizációs intenciója után.) A szövegelemzés helyett a diskurzuselemzés lesz a kiindulópont, ami egyáltalán nem volna baj, azonban itt több kockázatot is rejt. Először is, tud-e a két világháború társadalmi-kulturális kontextusáról bármi újat mondani a szerző a jelen kötet egy fejezetének keretei között? Mert ha nem, akkor elegendő egy vázlatos emlékeztető, a téma szempontjából meghatározó tényezők kiemelésével. Másodszor, nem fenyeget-e a kontextuális-társadalomtörténeti szempont dominanciája a narratív szempontok háttérbe szorításával? Tóth maga is leszögezi, hogy a polgárság témája és a diskurzusba ágyazottság határozza meg a művet és annak értelmezését, miközben a narratológiai eszköztár „szerepe bizonyos értelemben lefokozódik” (81). A bevezető

² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Felmagasztosítás és tönkretétel: Nyelv a két világháború közötti regényben”, in *Szintézis nélküli évek*, szerk. KABDEBÓ Lóránt és KULCSÁR SZABÓ Ernő, 13–36 (Pécs: JPTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 1993).

tanulmány alapján várható lett volna az újszerű, a korábbi interpretációs sémával szemben kritikus értelmezés, amely továbbra is hangsúlyt fektet a narratív megformáltság elemzésére, összevetve azt a korabeli társadalmi és kulturális közeggel. Mindez nem teljesül maradéktalanul, ami annak a jele is lehet, hogy a fenti szempontok egy része terméketlen a művel kapcsolatban – másként fogalmazva, ezek nem támasztanak alá a szöveg jelentőségével kapcsolatban megfogalmazott ítéletet. A fentiekben vázolt nehézségek ellenére a néhány kiválasztott, reprezentatívnak tekintett korabeli forrásra támaszkodó fejezetben Tóth szerencsésen oldja meg a feladatot, összefoglalója a téma szempontjából releváns marad. Feltevése szerint az ezekből rekonstruálható középosztály-diskurzusokba íródik bele az *Egy polgár vallo-másai* első kötete mint „politikai irodalom” (87) és identitásregény. Kérdés, ez az „új műfaji-tematikus javaslat mentén történő, a mű elsődleges kontextusához kapcsolódó” (115) értelmezés valóban új szempontokkal járul-e hozzá a mű megítéléséhez.

Az újraértelmezés, a Márai-kánon felnyitása helyett éppenséggel a Márai életművének értékelésében általánosnak mondható tételből indul ki a szerző, amikor kijelenti, hogy a vizsgált szöveg „vitathatatlanul az életmű csúcsát képezi” (115). A művel kapcsolatban sem a tematikus, sem a narratív szempont nem kecsegtet sok új belátással: az identitásregény-jelleg kézenfekvő, az elbeszélő hang itt megfigyelhető polifóniáját, rétegezettségét, belső dialogicitását is felvázolták már.³ Tóth a tematikus és a narratív poétikai szempont összekapcsolásában a szociálpszichológia, a szociális reprezentációk elmélete mellett Bahtyin „szociológiai stilisztikai” elméletére támaszkodik, az ideológmák nyelvi megjelenítéséről. Az ezek alapján végzett szövegelemzés megállapításai kétségtől mentesen helytállóak, azonban alapvetően új meg-látásokkal nem szolgálnak a művel kapcsolatban. Ezzel együtt a fejezet erénye, hogy rávilágít a narratív megoldások funkcionalitására, a heteroglosszia és a nézőpont-váltások szerepére a csoportidentitással és -normákkal való azonosulásban vagy az attól való elhatárolódásban, a személyes identitás dinamikájában (132). A „hibrid konstrukciók” elemzésekor a példaként vett szövegrészletek magyarázata kiválóan megvilágítja a nézőpontok, regiszterek, beszédmódok bravúros egymásba játszását (134–135). A könyv kapcsán, érthető módon, felmerül a szerzői életrajz és a szerzőre utaló szövegbeli jelek, valamint a befogadás viszonya, az odaértett szerző, illetve posztulált szerző fogalma (157–158). Annak kérdése, vajon az adott szövegben ez mennyire van összhangban az utólagos életrajzi információinkkal, talán bővebb áttekintést is megért volna. A szerző némi kitérő után valami hasonlóra vállalkozik, bár inkább az írói munkásság egészére, a Márai-képre fókuszálva.

A következő fejezet újra a művek korabeli kontextusával foglalkozik, a polgári irodalom kérdésének és a népi-urbánus vitának a diskurzusait elevenítve fel (162–166). Ezután kerül sor a posztulált szerző több műre kiterjesztett vizsgálatára, amelynek

³ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Törvény és szabály között: Az elbeszélés mint nyelvi-poétikai magatartás a harmincas évek regényeiben”, in KABDEBÓ és KULCSÁR SZABÓ, *Szintézis nélküli évek*, 37–81, 71–72. – E tanulmány nem szerepel a könyv irodalomjegyzékében.

jóval több köze van a recepciótörténeti szempontokhoz, mint a narratológia odaértett szerzőjéhez, amely kevésbé kontextuális-biográfiai és történeti, jóval inkább az adott szöveghez tartozó megkomponált (nem feltétlenül „őszinte”) jelek együttese. Ettől még Márai kanonizációjának a polgári-urbánus esztétikai elvekkel és képviselőikkel való kapcsolata fontos irodalomtörténeti kérdés, de a Márai-kép alakulásának vizsgálatához nincs szükség narratológiai fogalomkészletre. Mindamellet érdekes annak bemutatása, ahogyan *A Toll* urbánus kritikusi Márait és a zsidó kispolgári származású Zsolt Bélát együtt „építik fel” mint a (városi és asszimiláns) polgári irodalom képviselőit (176–177). Az *Egy polgár vallomásai* korabeli kritikái is hangsúlyozták a szociográfiai jelleget, a polgárság mint osztály tárgyilagos bemutatását, az író pedig elsősorban osztálya képviselőjének tekintették. Ezzel összefüggésben beszélhetünk a mű hatásának – a mai olvasó számára talán meglepő – társadalmi vonatkozásáról: „Az *Egy polgár vallomásai* első kötetének jelentős identitásképző és polgárosító hatása volt.” (182.) Az irodalmi hatás folyamatában divat és korízlás mellett olyan társadalmi imaginárius tényezők is szerepet kaphattak, mint a soketnikumú, befogadó Kassa polgárosultságának modellként (183, 185) való felmutatása – ezt azonban érdemes volna csupán inspiratív, ám nehezen igazolható hipotézisnek tekinteni. A „kassai ethosz” mintává válását, hatástörténeti alakító szerepét nem igazolja meggyőzően a Cobden ankétjának egyik idézett hozzászólása. Utólagosan nincs mód reprezentatív mintán végzett irodalomszociológiai felmérésekre, egy-egy kritikus vélemény, olvasói reflexió nem tekinthető tipikusnak. Ez nem zárja ki, hogy a polgár szociális reprezentációjának színreviteleként a mű valóban visszaíródott a középosztály-diskurzusba. Kérdéses azonban ennek mértéke, illetve az, hogy mennyiben volt a mű a polgár, a polgári ethosz újrafogalmazója, nem pedig a sok közül csupán az egyik korabeli megjelenítője, még ha a példányszámok alapján a legnagyobb hatású is (189). (Gondoljunk itt a *Nyugat* harmadik nemzedékéhez sorolt, a később az *Ezüstkort* alapító prózaírókra, a pályakezdő Thurzó Gáborra, vagy éppen Komor Andrásra,⁴ esetleg a fent említett Zsolt Bélára.) Ezen a ponton érezhető némi bizonytalanság a vizsgált hatás-, illetve kultusztörténeti jelenségekhez való kritikai viszonyulást illetően.

A *Bolhapiac* tárcanovelláit azok intermedialis-vizuális és kulturális kapcsolataival együtt vizsgálja Tóth a panoptikum metaforája mentén, a városi-polgári társadalmi reprezentációkra összpontosítva. Az egyébként termékeny elemzési szempontok a kötet koncepciójához nem sokat tesznek hozzá, talán azért is, mert a tárgyalt tárcanovellák és sajátosságaik távolról sem voltak egyediek a korban, párhuzamba állíthatók például Karinthy Frigyes hasonló írásaival (íronia, önironia, reflexivitás, nézőpontokkal való játék, viszonylagosság, valamint a városi helyek, terek és figurák alapján).

⁴ Komor András és a „magyar-zsidó irodalom”, valamint a polgárosodás diskurzusának összefüggéseire lásd SCHEIN Gábor, „Egy történet jele (A magyar-zsidó irodalom fogalmáról)”, *Buda-pesti Könyvszemle* 10, 4. sz. (1998): 406–418.

A *Válás Budán* tematikusan tökéletesen illeszkedik Tóth koncepciójába, hiszen a mű az úri középosztályhoz mint érték- és normaközösséghez tartozás tapasztalatának, élményének egyik legegységesebb megformálása, amelyet kiegészít a paraszti sorból származó értelmiségi polgár a maga belső szerepkonfliktusaival. Ennek kézenfekvő formája az a sajátos, leginkább Krúdyt idéző narráció, amelyben a mindentudó heterodiegetikus elbeszélés a szabad függő beszéden át végül a szöveg nagy részében a szereplő belső monológjává változik. A regény cselekményének tematikus szervezője a válás; Tóth a kontextuális elemzés jegyében történeti statisztikai adatokkal támasztja alá ennek korabeli jelentőségét, az ezzel kapcsolatos vitákat, hivatalos intézkedéseket. Társadalmi regényként érvényesek a szimbolikus-morális értelmezői szempontok is, azonban a mű szövege alapján nem érzem megalapozottnak a szerző egyértelmű következtetését, miszerint: „Az ítékezés gesztusa a posztulált szerző morális állásfoglalását implikálja.” (224.) Valójában a kézenfekvő önéletrajzi olvasat ellenére a szövegből nem rekonstruálható egyértelműen a posztulált szerző és annak értékítélete. A később Tóth által a narrátor értelmezői, ítélezői fölényével kapcsolatban megállapított elhiteltelenedés (240) – és a mű alapvetően dialogikus-perspektivikus szerkesztésmódja – véleményem szerint a posztulált szerző egyértelmű morális állásfoglalásának hiányát is maga után vonja. Ez alapján némi ellentmondást érzek abban, ahogyan a szerző előbb a didaktikus zárlat kioltódásáról beszél, azután emiatt marasztalja el a művet: valójában akkor lenne esztétikailag elhibázott a regény, ha egyértelmű morális állásfoglalást tükrözne. Márai „middlebrow”, „midcult” regényeinek értékelése általában nehezen boldogul azzal a ténnyel, hogy a szerző könnyedén össze tudta egyeztetni a széles közönséget megszólító (társadalmi és lélektani) regény témákat, a regény eszközszerű nyelvhasználatát és mimetikus világgalkotását a korábbiakban kialakított virtuóz narratív poétikai eszköztárral. Tóth maga is elemzi ezeket az eszközöket, és a társadalmi-szociálpszichológiai (középosztály-diskurzusok, polgári identitás) értelmezés mellett kitér a figuratív, jungi szimbolikán alapuló olvasásmód lehetőségeire, valamint a női test, női szexualitás ábrázolásának jelentőségére. Emellett szokás a regényt önéletrajzi kódok alapján és a freudi pszichoanalízis jegyében, az elfojtásokat középpontba állítva olvasni. A regény szemantikai, motivikus rétegzettsége, a multiperszonális narráció perspektivizmusa és a szerkezet dialogicitása, az egyértelmű állásfoglalás hiánya éppenséggel nem támasztják alá az átlátszóság és kiszámíthatóság kritikai érveit. Az sem világos, hogy a „kétféle regényírói módszer” (242) (a pszichoanalitikus és a szociálpszichológiai lélektan) együttes jelenléte miért vonna le a mű esztétikai értékéből. Ellenkezőleg, ha a középosztály-diskurzusok szempontjából nézzük, a – többek között a – polgársághoz tartozást tematizáló *Válás Budán* jóval kevésbé kínálkozik fel a képviselési irodalomként való felcímkezésnek (esztétikai szempontból elszegényítésnek, tulajdonképpen tendenciarirodalomként való megközelítésnek), mint az *Egy polgár vallomásai*.

A fenti áttekintés talán jól mutatja, hogy a könyv egyik legnagyobb erénye az, ahogyan rámutat: Márai tárgyalt művei még mindig érdemesek az újraolvasásra,

elsősorban azért, mert több, egymástól eltérő szempontrendszer alapján is interpretálhatóak, röviden: igénylik az interpretációt. Narratológiai szempontok alapján kevés ilyen alapos elemzés született a korábbiakban, miközben az identitás kérdéseit tárgyalva sikerült megvilágítani a „polgári író” kritikai közhelyének különböző vonatkozásait is. A választott módszertan, a kulturális-kontextuális narratológia kétségtelen erénye, hogy a narratív elemzést képes kiszabadítani a narratológia hagyományos műimmanens látóteréből, és felmutatni a szerző, imázsa és művei kapcsolatát a korabeli társadalmi-kulturális környezettel, valamint a kortárs és utólagos befogadással.